

СОЦІОЛОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ВІКТОР ГОРОДЯНЕНКО,

доктор історичних наук, завідувач кафедри теорії та історії соціології Дніпропетровського національного університету

Соціологія федералізму: історіографічний аспект аналізу

Abstract

The paper analyzes literary sources covering the problems of state governing. The author devotes his attention to the experience of foreign nations gained under formation and development of federal governing, as well as emphasizes others' opinions and suggestions about the state governing of Ukraine.

Вивчення публікацій періодичних видань, наукових збірників, спеціальних літературних джерел, емпіричного матеріалу, нагромадженого за останні роки, засвідчує, що у соціологів визначився певний інтерес до проблеми федералізму. Джерельна база бібліотечних фондів має сьогодні у своєму розпорядженні достатньо великий обсяг літературних джерел із проблем міжнаціональних і міжрегіональних відносин. Першою чергою, слід звернути увагу на теоретичні праці загального плану, в яких висвітлено досвід синтетичної теорії права і держави, правовий статус народів, федералізм влади тощо [1]. Заслуговують на увагу джерела, що описують закордонний досвід федералізму: сутність американського федералізму, конституційні гарантії цілісності федерації, федералістські концепції європейської розбудови, розмежування предметів відання між федерацією та її суб'єктами й таке інше [2]. У цьому плані цікавим є досвід Російської Федерації, викладений та опублікований у низці монографічних і соціологічних досліджень [3].

Серед зазначених літературних джерел, що висвітлюють проблематику федеративного устрою Російської держави, особливу увагу привертає вида-на РАН книжка В.Іванова “Соціологія федералізму” (М., 2004).

Центральною проблемою цієї праці стало вивчення оптимізації федера-тивного устрою країни. До кола найважливіших проблем сучасного ро-сійського суспільства автор відносить проблеми збереження єдності й ці-лісності Росії, підвищення рівня керованості країни, вдосконалення взаємодії федерального центру і суб’єктів федерації. Власне пошуку шляхів їх розв’язання присвячено пропоновану працю. Самі назви розділів книжки переконують читача в серйозному, багатоаспектному підході до проблеми. Це — історія і теорія питання; національний і культурний чинники феде-ралізації; механізми модернізації російського федералізму. На завершення автор доволі кваліфіковано описує федералізм як принцип забезпечення безпеки держави. Важливо й те, що праця побудована переважно на резуль-татах соціологічних досліджень. І нарешті, автор виокремлює основні поло-ження програми соціологічного дослідження, а також описує систему його показників. Поза всяким сумнівом, книжка В.Іванова приверне увагу не лише вчених, а й політичних діячів, фахівців у царині державного управ-ління.

Більш ретельний історіографічний аналіз означеної проблематики дає змогу вирізнити працю російського дослідника В.Кузнєцова, особливої ак-туальності й вагомості якій надає те, що її поява знаменує собою об’єктивну потребу для країн СНД в єднальній патріотичній ідеології, здатній кон-солідувати суспільство на засадах спільної мети, ідеалів і цінностей [4]. У цій книзі використано чимало першоджерел: теоретичні розробки видатних закордонних соціологів, величезний масив матеріалів конкретних дослі-джень, новітні документи, зокрема й міжнародних організацій, виступи політиків, результати наукових дискусій тощо. Перед нами складне, багато-аспектне дослідження ідеологічних процесів, виконане в соціологічному ра-курсі. Хотілося б звернути увагу на два кола проблем, у розв’язання яких ав-тор зробив неабиякий внесок. Перший стосується структури сучасного іде-ологічного простору; другий — становлення ідеології, що об’єднує й кон-солідує суспільство. Це — основний стрижень книжки. Дослідник показує (розд. IV, V), що ключовим завданням процесу державної розбудови є обґрунтування загальнонаціональної мети, значимої для кожної людини, сім’ї, регіону, представників усіх національностей, які мешкають у країні. На її базі формується соціальний ідеал, загальнонаціональні цінності, смис-ложиттєві установки індивіда. Не можна сказати, що завдання вироблення такої мети цілком виконане автором, однак певні контури розв’язання окреслено: це передусім досягнення безпечного, заможного, гідного життя для кожної людини, сім’ї, суспільства загалом. Із загальною метою він пов’я-зує базові загальнонаціональні цінності. Головні пріоритети — це безпека, мир, сім’я, статок, справедливість, законність, порядок, праця, патріотизм, свобода, гідність, духовність тощо. Власне, консолідаційна національна ідеологія може формуватися на базі концентрації зазначених цінностей, укорінення їх у свідомості мас. Чи можливо це в Україні з огляду на сут-тєві, часом антагоністичні відмінності інтересів соціальних груп у су-

спільстві? На мій погляд, пошуки відповіді на це питання виявляться марними, якщо обмежити їх суто ідеологічним полем. Адже воно є другорядним, так чи так віддзеркалюючи соціальний простір. Реальний зміст цінностей, виражених в абстрактних поняттях, не збігається в різних за статусом соціальних груп і територіальних спільнот. Тож якщо й можна досягти компромісу з тієї чи тієї ідеологічної позиції, дійти певної згоди у тлумаченні ідеологічних конструктів, то на практиці в суспільстві вони будуть по-різному реалізовуватися застосовно до тих чи тих соціокультурних спільнот і регіонів країни.

Утім, гадаю, що теоретичні й емпіричні дослідження консолідаційних ідеологій у процесі становлення державності — важливий напрям соціологічної науки. Успіх таких досліджень буде забезпечений у тому разі, якщо ідеологічні явища аналізуватимуться в тісному зв'язку із соціальними процесами, а оцінка загальнонаціональної ідеології зіставлятиметься з тим, як розв'язуються соціальні проблеми більшості народів, як задовольняються матеріальні й духовні потреби всіх соціальних груп багатонаціональної держави.

Однією з найважливіших ознак федералізму, як відомо, є територіальний розподіл політичної влади. У цьому зв'язку сучасна українська історіографія фіксує наявність статей із проблем регіональної політики [5], а також становлення регіональної соціології [6]. У цих публікаціях автори зазначають, що сучасна держава, незалежно від її політичної системи — авторитарної або демократичної — не може обійтися без розподілів влади. Особливо гостро ця проблема постає в багатонаціональних державах. Нечіткість або неясність у розподілі територіальної влади може спричинити кризу державного управління та устрою: надмірна концентрація влади в центрі може призвести до розбалансування політичної системи та розпаду країни.

Заслугує на увагу й аналіз змісту статей, опублікованих як у спеціальних наукових збірниках [7], часописах [8], так і в періодичній пресі [9]. Якщо назагал схарактеризувати наукові публікації з проблем федералізму, то можна стверджувати, що увагою ця тема не обділена. Контент-аналіз публікацій у засобах масової інформації доводить, що, по-перше, проблема державного устрою України обговорюється напрочуд широко і, по-друге, запропоновані моделі федералізації вельми різноманітні й часом навіть суперечливі. Насамперед стосовно майбутніх територіальних кордонів. Очевидні відмінності, наявні сьогодні між різними регіонами країни, автори статей розглядають крізь призму проблем мови, релігії, менталітету, історії, культури, ставлення до зовнішньополітичного курсу, а також традиційно складних взаємовідносин економічно розвинених промислових областей і менш розвинених аграрних. Ідея автономізації регіонів, федеративного устрою України, на думку більшості авторів статей з обговорюваних проблем, є ознакою зрілості конкретних політичних сил і прихильників такого устрою серед населення. Справді, твердження про бажану “однаковість” не є переконливими. Україна могутня у своєму багатоманітті, що слід визнати як реальність, як усенародне надбання і багатство. Утім, щоб конкретніше обговорювати облаштування України, потрібні поглиблені соціологічні до-

слідження, й не тільки у всеукраїнському просторі, а й на рівні різних регіонів країни, з огляду на історичні чинники їхнього розвитку, менталітет населення, належність до певної релігійної конфесії, економічний внесок у національне багатство унітарної держави й багато іншого.

Проте вже сьогодні, на думку низки авторів, можна виокремити кілька позитивних аспектів, що мають зменшувати соціальну напруженість у суспільстві й сприяти подальшій консолідації населення країни. До найвагоміших із них можна віднести таке:

- федеративний устрій може стати підґрунтям соборності, єдності держави в цьому разі буде більш органічною, без нав'язування людям цінностей іншого типу культури;
- легітимація влади регіонів дасть їй змогу наблизитися до соціально-територіальних спільнот і перебрати на себе розв'язання більшості локальних проблем безпосередньо на місцях;
- розширення повноважень регіонів скоротить до мінімуму втручання у внутрішні справи іноземних держав;
- урахування релігійного чинника у федеральному перетворенні держави зніме міжконфесійну напруженість і стабілізує ситуацію в суспільстві;
- федералізм має сприяти також розв'язанню мовних проблем; різні суб'єкти федерації ніколи не диктуватимуть один одному, якою мовою і за якими підручниками слід навчати дітей, кого вважати національним героєм, а кого зрадником;
- зрештою, федералізація зведе нанівець питання про донорів і субсидовані регіони; перегляд бюджетного законодавства в цьому плані — надійний шлях до самоврядування.

Цей перелік можна продовжити, зважаючи на історично сформовані цінності й інтереси різноманітних територіальних і соціокультурних спільнот України. Саме виходячи з таких підходів облаштовувалися США і Канада, етнічно однорідні Австрія та ФРН, етнічно різнорідні Швейцарія та Бельгія, десятки інших високо- і середньорозвинених держав.

І нарешті, не можна не відзначити науково-довідкову і навчальну літературу, що з'явилася останніми роками [10]. З переліку довідкової літератури найбільший інтерес становить навчальний посібник "Соціологія федеративних відносин : Словник-довідник" (за ред. В.Іванова і Г.Семигіна; М., 2003). Автори словника-довідника спробували розширити діапазон уже усталених наукових термінів новими поняттями, що безпосередньо стосуються проблематики федеративного устрою Росії, збереження її єдності, цілісності й підвищення рівня її керованості. До того ж книга, в якій описано майже 300 категорій, понять і термінів, напевне може бути використана українськими дослідниками. Тим паче, що деякі поняття в довідковій літературі України часом потлумачуються в діаметрально протилежних напрямках. Як відомо, певні політичні сили в нашій країні незрідка ототожнюють федералізм із сепаратизмом. Одначе сам процес федералізації, на думку упорядників словника-довідника, передовсім потребує з'ясування питання про те, чи йдеться про перехід від роздробленості до конфедератив-

ного чи федеративного об'єднання або ж від повної єдності, унітаризму до федералізму. У першому випадку, стверджують автори посібника, федералізація відбиває тенденцію централізації, а в другому — децентралізації. Конкретними прикладами федералізації в історії можуть слугувати: перетворення Росії з унітарної держави на федеративну (1917–1918); перехід від унітарної до федеративної форми правління в Чехословаччині (1968–1969); заміна унітаризму федералізмом у Бельгії 1970-ми роками тощо. Цей словник-довідник розрахований на студентів соціологічних факультетів, аспірантів, учених і фахівців у царині федеративних відносин, на широке коло читачів, які цікавляться проблемою федералізму. Крім того, довідковий матеріал, вміщений у словнику, може бути використаний у перекладі конкретних соціологічних досліджень.

Варто відзначити також навчальний посібник Р.Абдулатипова “Федералогія” (СПб., 2006), що репрезентує нову наукову дисципліну — науку про теорію і практику федералізму, про федеративну форму державного устрою та управління, федеративні відносини й федеративну культуру в цілому. У посібник включено праці політиків і вчених різних сфер соціальних наук. Наведено міркування з приводу історії федеративної ідеї, сутності федералізму, перспектив його розвитку. Книжка вирізняється тим, що автори вміщених у ній праць висувують власні, часто-густо неоднозначні й суперечливі бачення даної проблеми та шляхів її розв'язання.

Слід сказати, що попри зростання уваги дослідників до проблем федералізму в сучасній науковій літературі й досі не склався єдиний погляд на тлумачення самого поняття “федералізм”. Найчастіше його розглядають суто як “принцип територіальної організації, що передбачає її [держави] устрій у формі федерації” [11, с. 474].

Але є й інше, ширше тлумачення федералізму. Зокрема, відомий російський політолог Р.Абдулатипов вважає, що “федералізм — явище багатоаспектне, багатогранне, його недоцільно зводити до державного устрою певних територій... Можна сказати, що федералізм — це демократичний принцип облаштування територій у межах єдиної держави; це вдосконалення управління державою; це збереження її територіальної цілісності; це дотримання прав та інтересів усіх національностей, вільний розвиток їхньої економіки, культури, традицій шляхом ретельного врахування їхніх особливостей і потреб, інтересів, так само як потреб та інтересів усієї системи влади й управління. Головним показником успішного розвитку федералізму є дотримання рівноправності громадян незалежно від їхньої національності та місця проживання, на території всієї країни” [12, с. 63].

Але в будь-якому разі головним питанням федеративної форми територіальної організації держави є розподіл компетенції між державою загалом та її суб'єктами (політико-територіальними одиницями). І найнагальніше — федеративна система є основним структурним механізмом у контексті консолідаційного рішення: децентралізація політичної влади вможливає урахування різних соціально-політичних вимог у межах чинної системи управління. Це є особливо актуальним для сучасної України. Україна — держава багатонаціональна, багатомовна, поліконфесійна, яка вирізняється різноспрямованими економічними інтересами регіональних еліт.

Історично території України формувалися на основі різних суб'єктів, які століттями перебували у складі, а відтак, під впливом Польщі, Австро-Угорщини, Росії, Румунії тощо. Саме це й зумовило відмінності різних регіонів. Сьогодні не помічати цього — означає виявляти неучтвo або ж намірено їх ігнорувати з метою дестабілізації ситуації в суспільстві.

Слід наголосити, що ідея федералізації не є новою для нашої країни. Ще на зорі ХХ століття М.Грушевський стверджував: "Українська республіка врешті-решт буде федерацією земель — Сполученими Штатами України. Чи буде Українська республіка формально називатися федеративною, чи ні, фактично вона все одно має організовуватися як федерація своїх республік-громад. Будь-яке нав'язування громадам механічної унітарності, примусових зв'язків буде великою помилкою, що викликатиме тільки опір, реакцію, відцентровість або дасть підстави для нових усобиць" [13, с. 230–232].

Аналіз сучасних процесів становлення державності в країні дає змогу побачити, наскільки це складний і суперечливий процес. Виникає питання — чому федеративні відносини у пострадянській Україні не обговорюються на державному рівні? Чому так важко за умов унітарності домогтися елементарної стабільності в суспільстві? Чому статус автономії надано лише Криму? Однозначних відповідей на ці та інші питання поки не знайдено. Мабуть, насамперед тому, що ці питання дуже непрості, пошук відповідей на них постійно наражається на розбіжні інтереси як за лінією взаємодії центру і регіонів, так і всередині регіональних еліт. Внутрішньогрупові претензії й амбіції даються взнаки найсильніше тоді, коли питання стосуються власності та влади. У боротьбі за владу відходять на другий план реальні інтереси населення і виникають суперечності між політичними блоками та між групами їхнього електорату. Збагнути те, що відбувається сьогодні в багатонаціональній Україні, та перспективи її розвитку неможливо поза межами цивілізаційного аналізу. Загальновідомо, що Україна склалася не лише як багатонаціональна держава, а й як симбіоз різних типів культури.

Сьогодні ситуація в Україні робить конче необхідним утвердження моральних орієнтирів та ідеалів повноцінного громадянського, демократичного суспільства, де людина — найвища цінність, де її права, незалежно від національної належності й соціального статусу, надійно захищені, де немає місця насильству і жодним формам соціальної й національної дискримінації. Лише на таких засадах можливе об'єднання людей і мобілізація їх на розв'язання найважливіших завдань виведення країни із системної кризи.

Коли говорять про перспективи реформування унітарних відносин, доцільно, на думку авторів публікацій, ураховувати той факт, що федерації, побудовані за територіальною, а не за етнічною ознакою, об'єктивно характеризуються більшою сталістю. Саме про це свідчить досвід соціальних трансформацій у світі.

У цьому зв'язку у вивченні процесів становлення українського федералізму першорядного значення набуває аналіз практики реальних взаємодій на різних рівнях влади, з'ясування основних чинників і умов, що вплива-

ють на характер цих взаємовідносин і на можливі наслідки їх, особливо коли йдеться про посилення регіональної напруженості та відцентрових сил. Крім того, предметом аналізу соціологічних досліджень може стати широке коло питань, пов'язаних із вивченням у цілому розвитку місцевого самоврядування, вдосконалення міжнаціональних відносин, забезпечення безпеки держави, зокрема громадської думки з обговорюваних проблем.

Французький етнолог Арнольд Ван Гнел більш як сто років тому ввів у науковий обіг поняття “ритуали переходу” (rites du passage) — для позначення моменту прощання конкретної людини з її попереднім соціальним статусом і входження в нові умови існування. Держави також здійснюють “ритуали переходу” — одні часто, інші рідко. Україна радше належить до останніх: доволі консервативна нація. Проте, на думку окремих авторів, лише у разі здійснення таких двох “ритуалів переходу”, як реформи місцевого самоврядування й адміністративно-територіального устрою, можна буде говорити, що Україна як держава в організаційному плані відбулася.

Наостанок маю наголосити, що до вивчення проблем федералізації вдаються сьогодні представники різних соціально-гуманітарних наук. Кількість літературних джерел з цієї тематики невпинно зростає. Разом із тим слід визнати, що соціологія федералізму як царина знання перебуває у стадії становлення. Унаслідок цього дана сфера вимагає від українських соціологів конкретизації об'єкта і предмета дослідження, уточнення специфічних понять і категорій, визначення структури галузевого знання і методів дослідження.

Література

1. *Карпетян Л.М.* Федеративное государство и правовой статус народов. — М., 1996; *Фаруқшин М.Х.* Современный федерализм: российский и зарубежный опыт. — Казань, 1998; *Федерализм власти и власть федерализма.* — М., 1997; *Федералист.* Политическое эссе А.Гамильтона, Дж.Мэдисона, Д.Джея / Пер. с англ. — М., 1993; *Чиркин В.Е.* Современный федерализм: сравнительный анализ. — М., 1995; *Яценко А.С.* Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. — Юрьев, 1912; та ін.
2. *Американские федералисты:* Гамильтон, Мэдисон, Джей. Избранные статьи / Пер. с англ. — Вермонт, 1990; *Остром В.* Смысл американского федерализма. Что такое самоуправляющееся общество? — М., 1993; *Дымов Д.Е.* Конституционные гарантии целостности федерации в зарубежных странах. — М., 1996; *Ковачев Д.А., Дымов Д.Е.* Разграничение предметов ведения между Федерацией и ее субъектами в зарубежных странах. — М., 1995; *Лафитский В.И.* США: конституционный строй и роль штатов в структуре американского федерализма. — М., 1993; *Таллок Г.* Новый федералист / Пер. с англ. — М., 1993; *Фадеева Т.М.* Европейский союз: федералистские концепции европейского строительства. — М., 1996; *Федерация в зарубежных странах.* — М., 1993; *Васильев В.И.* Германский федерализм: проблемы развития. — М., 2000; *Тимашова Т.Н.* Канадская модель федерализма. — М., 2002; та ін.
3. *Абдулатипов Р.Г., Болтенкова Л.Ф., Яров Ю.Ф.* Федерализм в истории России : В 3-х кн. — М., 1992–1993; *Арипин А.Н.* Российский федерализм: истоки, проблемы и перспективы развития. — М., 1999; *Галаева А., Королева-Коноплянная Г.* Федерализм в России: исторические предпосылки и современный этап. Славянский диалог. — М., 1997; *Золотарева М.В.* Федерация в России: проблемы и перспективы. — М., 1998; *Иванов В.Н.*

Россия федеративная. — М., 1999; *Иванов В.Н.* Россия: социальная ситуация и федеративные соотношения (по материалам социологических исследований). — М., 1998; *Иванов В.Н., Яровой О.А.* Российский федерализм: становление и развитие. — М., 2001; *Медведев Н.П.* Становление федерализма в России. — М., 1995; Россия федеративная. Проблемы и перспективы / Под ред. В.Н.Иванова. — М., 2002; Федерализм и региональные отношения (опыт России и Западной Европы). — М., 1999; *Топорин Б.Н.* Федерализм. Теория, институты, отношения. Сравнительно-правовое исследование. — М., 2001; *Мамсуров Т.Д., Кессельбренер Л.Я.* Бюджетный федерализм: Экономика и политика. — М., 2004; та ін.

4. *Кузнецов В.Н.* Идеология: социологический аспект : Учебник. — М., 2005.

5. *Макеев С.* Регіональні відмінності в оцінці економічної та соціально-політичної ситуації // Політичний портрет України. — 1996. — № 15. — С. 70–90; *Гугель А.* Региональные аспекты политического и социально-экономического развития Украины // Регион: Проблемы и перспективы. — 1997. — № 1. — С. 28–30; *Пономарчук В.* Территориальное развитие Украины: проблемы и перспективы // Регион: Проблемы и перспективы. — 1997. — № 1. — С. 14–19; *Стегній О.Г., Чурилов М.М.* Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К., 1998; *Гринев В.* Социально-экономические и культурно-исторические аспекты региональной политики в Украине // Регион: Проблемы и перспективы. — 1998. — № 2–3. — С. 12–16; та ін.

6. *Гуцуні Э.А., Чепак В.В.* Актуальные проблемы и возможные перспективы развития региональной социологии в Украине // Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії та практики. — Запоріжжя, 2002. — Вип. 14. — С. 93–100; *Яковенко Ю.І.* Регіональна соціологія чи соціологія простору? // Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії та практики. — Запоріжжя, 2002. — Вип. 14. — С. 6–15; *Кононов И.Ф.* Социология регионов: предмет, методы и перспективы развития // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. — Харків, 2003. — С. 126–130.

7. Проблемы законодательного обеспечения федерализма и региональной политики. — М., 2002; Федерализм в России. — Казань, 2001; Федерализм на Юге России : Доклады Всероссийской научно-практической конференции, 17–18 апреля 2003 г. — Ростов-на-Дону, 2003; Федеративное устройство России: история и современность : Сборник обзоров и статей / Под ред. Н.А.Михалева, Е.В.Алферова. — М., 1995; та ін.

8. *Аболин О.Ю.* Всемирный и европейский федерализм. Вероятные перспективы // Политические исследования. — 1994. — № 5. — С. 142–149; *Бекешкіна І.* Громадська думка про майбутній економічний та територіальний устрій України // Політичний портрет України. — 1993. — № 2. — С. 1–12; *Городяненко В.Г.* Федерализм как предмет обсуждения // Грани. — 2007. — № 2. — С. 98–102; *Зубов А.Б.* Унитаризм или федерализм: к вопросу о будущей организации государственного пространства России // Полис. — 2000. — № 5. — С. 32–55; *Калина В.Ф.* Развитие идеи федерализма в истории человечества // Социально-гуманитарные знания. — 1999. — № 1. — С. 210–215; *Каспэ С.И.* Российская Федерация: строительство без проекта // Полис. — 2000. — № 5. — С. 55–70; *Резник О.* Інституціональні чинники стабільності слабоінтегрованого українського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 1. — С. 155–167; та ін.

9. *Ветлугин А., Тихонов В.* “Забывать не стоит!” // “2000”. — 2006. — 1 июля; *Григорьев С.* На пути к “запретному плоду” // “2000”. — 2006. — 2 сентября; *Жданов А.* Федерализация — путь к созданию сверхдержавы // “2000”. — 2006. — 9 июня; *Загорий Ю.* Федерализация — разные факторы // “2000”. — 2005. — 22 апреля; *Кушнарев Е.* Еще раз о федерализме // “2000”. — 2006. — 4 августа; *Кушнарев Е.* Новая украинская национальная идеология — час пробил // “2000”. — 2007. — 12 января; *Полях В.* Размышления обывателя о сепаратизме и федерализме и о том, кто и зачем будирует эти вопросы // “2000”. — 2006. — 4 августа; *Турчак А.* Реформировать, но не народ, а систему власти // “2000”. — 2005. — 15 июля; *Толочко П.* Украина: государство или страна? // “2000”. — 2007. — 26 ок-

тября; *Табачник Д.* Федерализм — мечта лучших из нас // "2000". — 2008. — 18 января; и др.

10. Социология федеративных отношений : Словарь-справочник / Под ред. В.Н.Иванова, Г.Ю.Семигина. — М., 2003; Социология : Словарь-справочник / Под ред. В.Н.Иванова, Г.Ю.Семигина. — М., 1997; Федерализм : Энциклопедия. — М., 2000; Федерализм : Энциклопедический словарь. — М., 1997; та ін.

11. Юридическая энциклопедия. — М., 1997.

12. *Абдулатипов Р.Г.* О федеративной и национальной политике Российского государства. — М., 1995.

13. Освобождение России и национальный вопрос. — СПб., 1907.